

«Творча руйнація»

Від бідності до багатства в національній державі із суспільним ладом відкритого доступу

Віталій Мельничук

Трохи передісторії: бідність, багатство, національна держава	27
Перша спроба трансформації	30
Від бідності до багатства	32
Україна: суспільний лад з обмеженим доступом	35
Друга спроба: передумови і реальність	36
Український шлях: «творча руйнація» як шанс	38
P. S.: рухатися швидше за інших	40

1 грудня 1991 року більшість громадян України підтримала на референдумі ухвалений Верховною Радою Акт відновлення державної незалежності—у суспільстві існував повний консенсус стосовно правильності такого рішення українського парламенту. Проте за чверть століття, що минула відтоді, Україна не змогла утвердитися як незалежна, економічно сильна держава з верховенством права та якісним державним управлінням. Події остан-

ніх років—прихід і правління прокремлівського режиму Януковича, російська збройна агресія, втрата Криму та частини Донбасу, економічна криза, корумпованість та інтриганство влади, непомірні державні борги, зовнішня залежність—лише підтверджують цей факт.

За минулі 25 років кожен українець тисячі разів запитував себе: чому ми досі перебуваємо в замкненому колі бідності та невизначеності? Як вирватися з нього?

Трохи передісторії: бідність, багатство, національна держава

Британський економіст-історик Ангус Меддісон (1926–2010), який досліджував світовий економічний розвиток та обчислював головні соціально-економічні показники регіонів світу в історичному вимірі, дійшов висновку, що фактично від початку нової ери й до кінця XVIII—початку XIX століття бідність повсюди була природним станом усіх суспільств і країн.

Існування абсолютної більшості людей було постійно під загрозою через неврожаї, епідемії та боротьбу за ресурси. Середня тривалість життя не перевищувала 30 років. Багатше жили лише ті, хто міг, спираючись на фізичну силу та релігію, застосовувати й контролювати насильство над іншими та присвоювати собі ренту: збирати податки й мита, розділяти й привласнювати їх на свою користь. Так утвердилася самоорганізація людського суспільства—його соціальна ієрархія

та правила гри, на які погоджувалися (примусово чи ні) всі члени соціуму.

Ці правила стали основою життя людей у добу Античності та Середньовіччя. І лише в Новий час, точніше від XVI–XVII століть, окреслилися тенденції до змін: у Європі, а потім і в США почалася епоха переходу від аграрно-феодального до індустріального суспільства, постання національних держав та буржуазних революцій (найбільш етапні події: Національно-визвольна війна та буржуазна революція в Нідерландах (1566–1609); буржуазні революції в Англії (1640–1660); американська (1775–1783) і французька (1789–1794) революції).

Відлік суттєвого зростання рівня життя людей можемо починати лише від кінця XVIII—початку XIX століття. Основною руйнівною силою такого зрушення стали утвердження в Європі національних держав і їхній

Віталій Мельничук народився 1953 року в Коростені (Житомирська обл.). Закінчив Інститут народного господарства (нині Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана). Кандидат економічних наук, доцент Національного університету «Києво-Могилянська академія». Фахівець з економіки, фінансів та державного управління. У 1990–1992 роках був міським головою Житомира, у 1990–1994-му — народний депутат України. У 1993–1995-му керував групою радників при прем'єр-міністрі, у 1995–1997-му — радник голови Верховної Ради, у 1997–2005-му — заступник голови Рахункової палати України. З 2005 року є віце-президентом інвестиційної компанії «КІНТО».

активний суспільно-політичний та економіко-технологічний розвиток (див. **«Валовий внутрішній продукт на особу в країнах світу у 1500–2015 роках»**).

Україна не була винятком у загальноєвропейських процесах того часу. Як і іншим європейським народам, історія давала українцям шанс створити власну національну державу, перейти від феодального до індустріального суспільства й почати рух від бідності до багатства в новому цивілізаційному тренді, який тоді зароджувався. У середині XVII століття на українських теренах розгорнулася національно-визвольна боротьба за утвердження незалежної Української національної держави та запровадження нових соціально-економічних відносин на основі дрібної, фермерського типу, приватної власності на землю, розвитку промисловості, торгівлі, вільної праці та самоврядності.

Ішлося про економічний устрій, що ґрунтувався на засадах «вільної праці та занять». Загалом тогочасний політичний і соціально-економічний лад Української держави дуже наблизився до того, який згодом економісти почали називати «суспільним порядком із відкритим доступом», і на короткий час став одним із найпрогресивніших та найефективніших у Європі. Він різко контрастував із порядками в сусідній Московській державі з її общинним устроєм села, низькою цінністю свободи та гідності людини, кріпацтвом, зосередженням усієї економічної та політичної влади в руках самодержця, тотальною залежністю підданих і нехтуванням правами власності.

Тому навіть після поділу Української козацької держави за Андрусівським сепаратним миром 1667 року по Дніпру на Правобережжя й Лівобережжя Україну та з ліквідацією Гетьманщини в 1764-му сільське господарство Лівобережжя у XVIII столітті лишалося розвиненим, в економіці були помітні загальноєвропейські тенденції збільшення частки промисловості в суспільному продукті, жвавої торгівлі та посилення економічних зв'язків між ринками. Продуктивність праці в сільському господарстві завдяки слабкому кріпацтву або його відсутності, вільному обробітку власної землі, наявності вільнонайманої робочої сили, а також родючості ґрунтів і давнім традиціям господарювання була достатньою, щоб дати можливість уже тоді безбідно жити

значній частині українців. А головне — давала реальну перспективу долучитися до когорти найрозвиненіших економік того часу.

Проте склалося інакше. Українці, втративши наприкінці XVIII століття власну національну державу, були позбавлені можливості почати разом із іншими країнами свій рух у найважливішому світовому тренді, який тоді зароджувався: **від бідності до багатства в національній державі із суспільним ладом відкритого доступу.**

А XIX століття для України було позначене насильницьким перетворенням на «Малоросію» — складову Російської імперії — та примусовою втратою національної еліти й основних ознак ідентичності, а найгірше — переходом до відсталі російської суспільно-політичної моделі відносин у всіх сферах життя включно із запровадженням кріпацтва, жорсткою централізацією економічної та політичної влади, ліквідацією самоврядності.

Колоніальна політика Росії на українських етнічних землях мала на меті позбавлення українців почуття національної ідентичності та самотності, унеможливлення створення Української держави. Наслідком цього, своєю чергою, були денационалізація, деформація духовно-культурного розвитку, тотальна русифікація, деградація еліт, викривлення в етносоціальній, демографічній та економічній структурі українського суспільства. Московська державно-політична та суспільно-економічна матриця, у яку колоніальна політика російських самодержців, а пізніше радянських вождів грубою силою загнала наше суспільство, і сьогодні не дає українцям можливостей для активного розвитку та пе-

реходу від бідності до багатства, бо, як фантом, сидить у головах і душах людей.

Після реформ середини XIX століття промислове виробництво в Росії зростало високими темпами аж до початку XX століття. Це дало привід деяким російським політикам говорити про «великий внесок Росії» в економічне становлення тодішньої України та розвиток капіталізму. Сама постановка питання абсурдна, адже Українська держава ранньомодерного часу на момент укладення в XVII столітті союзу з Московським царством була значно розвиненішою як у політичному, так і в економічному вимірах. І якби не російська експансія, що призвела до її падіння, Україна залишилася б у загальноєвропейському тренді економічного розвитку та переходу від бідності до багатства на основі капіталістичного укладу, який тоді зароджувався в Європі.

Натомість політична й економічна система Росії і в пореформеній час кінця XIX — початку XX століття у своїй основі дуже мало змінилася. Як і раніше, вона ґрунтувалася на доступі обраних до державної скарбниці або до гарантій, які надавав уряд. Доступ до трону ставав економічним чинником, бо визначав доступ до бюджетних грошей і преференцій.

Після 1917 року імперську політику Росії продовжило комуністичне керівництво. А в плановій економіці без приватної власності підприємництва ініціатива остаточно зникла, ставши предметом переслідування та репресій. Експропріація, мілітаризація, мобілізація, підневільна примусова праця — це лише невелика видима частина «особливостей» комуністичного режиму. Підприємливість і вільний ринок були оголошені поза законом, »

Валовий внутрішній продукт на особу в країнах світу у 1500–2015 роках у цінах та умовах 1990-го з урахуванням паритету купівельної спроможності, \$

Країна/рік	1500	1600	1700	1820	1870	1913	1935	1950	1973	1992	2003	2008	2015
Австрія	707	837	993	1218	1863	3465	2907	3706	11295	17481	21165	24131	26842
Велика Британія	797	906	1028	1234	3190	4921	5799	6939	12025	16133	21461	23742	27066
Голландія	761	1381	2130	1838	2757	4049	4929	5996	13081	17747	22237	24695	27038
Данія	738	875	1039	1274	2003	3912	5480	6943	13945	18949	23089	24621	26805
Італія	1100	1100	1100	1117	1499	2564	3148	3502	10634	16637	19090	19909	20230
Німеччина	688	791	910	1077	1839	3648	4120	3881	11966	16891	19088	20801	24369
Фінляндія	453	538	638	781	1140	2111	3093	4253	11085	15023	20846	24344	25813
Франція	688	791	910	1077	1876	3485	4086	5186	12824	17994	20891	22223	24566
Швейцарія	632	750	890	1090	2102	4266	5907	9064	18204	20831	22342	25104	27771
Австралія	400	400	400	518	3273	51573	5318	7412	12878	17370	23332	25267	28791
Нова Зеландія	100	400	400	400	3100	5152	4959	3456	12424	13343	17482	18653	21627
Канада	400	400	430	904	1695	4447	3951	7291	13838	18139	23409	25267	28791
США	400	400	527	1257	2445	5301	5467	9561	16689	23298	29074	31178	36067
Китай	450	600	600	600	530	552	565	448	838	2132	4803	6725	10357
Індія	450	550	550	533	533	673	680	619	853	1345	2134	2975	4112
Україна									4924	4934	3547	5003	5188

За інформацією сайту <http://www.ggdc.net>

За 2015 рік дані МВФ і власні розрахунки

людина — лише гвинтик системи з мінімальним особистим майном, право на володіння засобами виробництва та землею має тільки держава, але розпоряджається ним купка осіб із політбюро. У відносинах зі світом головною метою СРСР, як і колись Московського царства та Російської імперії, і далі залишалася територіальна експансія аж до світової гегемонії.

* * *

Економіка нової Російської імперії — СРСР — була жорстко централізованою, директивно-плановою, адміністративно-командною. Її завдання визначалися рішенням вищого партійно-державного керівництва. Вожді від імені народу володіли всім, що було в імперії, включно із самим народом. А тому формування в цього народу відповідного світогляду стало вкрай важливим завданням. Ось графік видання навчальної літератури для вищих навчальних закладів УРСР у 1945–1984 роках (див. «Надруковано в УРСР»). Як бачимо, після Другої світової війни, коли серед українців загроза протестних настроїв була доволі високою (і внаслідок включення до складу СРСР західноукраїнських земель, і внаслідок спротиву УПА, і через соціальне напруження в українському селі, розореному війною та голодом 1946–1947 років), українською мовою видавалося майже 90% навчальної літератури для вишів. А в 1980-х, навпаки, 90% літератури для студентів українських вишів примусово друкувалося російською. І до сьогодні дехто повторює мантру про нібито відсутність української науково-технічної термінології, не розуміючи, як цілеспрямовано нищилося все українське і в Російській імперії, і в СРСР.

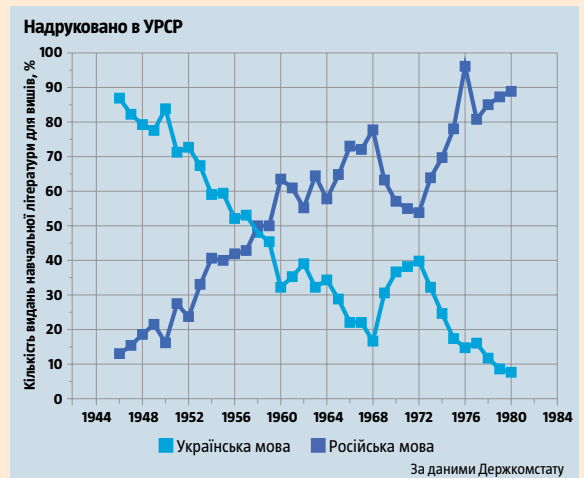
Український народ не змирився з російсько-радянською анексією. І Національно-визвольні змагання 1917–1921 років, і сотні повстань у 1920–1930-х по всій Україні, і проголошення незалежності України в 1941-му у Львові, і багаторічна боротьба Української повстанської армії майже до середини 1950-х — це тільки головні етапи спротиву українців російсько-радянській окупації.

Боротьба була нерівною, а Захід уперто не бажав нас бачити незалежними — з присутністю Російської імперії (хай навіть в іпостасі

Перша спроба трансформації

Відлік формального зменшення впливу Росії у світі можна вести від 9 листопада 1989 року, коли впав Берлінський мур та об'єдналися Західна й Східна Німеччини.

У СРСР балтійські республіки — Литва, Латвія та Естонія — першими оголосили про відновлення своєї державної незалежності та розрив із колоніальним минулим. 16 липня 1990 року Верховна Рада України і скликання

СРСР) він звикся і вважав такий стан речей вигіднішим та безпечнішим. Історія ще не один раз доведе, яким наївним і хибним було (і є) таке бачення світу.

На початку 1980-х генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Брежнєв, підсумовуючи «успіхи та переможний шлях» комуністичної Росії, урочисто заявив: «У країні створена нова спільність людей — радянський народ, а в економіці — єдиний народногосподарський комплекс. Управління цим комплексом здійснюється з єдиного центру на засадах директивного плану, який є законом для всіх».

Це була правда. Після 200-річного процесу, спрямованого на цілковите інтегрування України в Росію, українська економіка, культура і, головне, еліта значною мірою були зав'язані на імперію. У ХХ столітті «єдиний народногосподарський комплекс» був, як ніколи раніше, централізований і керувався з Москви жорсткими адміністративно-командними методами на основі «єдиного плану», що прирівнювався до закону. Саме на цих складових (*єдиний народ, єдиний народногосподарський комплекс, єдиний план, єдиний язык, а згодом і єдина православна вера*) і була побудована російсько-радянська суспільно-політична модель. Керувала нею кліка з найвищої партійної номенклатури й КГБ. Навіть більше: ця кліка впливала на економіку й політику країн Центральної та Східної Європи і Балкан.

ухвалили Декларацію про державний суверенітет України, а 24 серпня 1991-го проголосила повну державну незалежність. 1 грудня того самого року Акт про державну незалежність України було підтверджено на загальнонаціональному референдумі. Радянський Союз як держава де-факто припинив своє існування.

Імперія впала, та не вмерла.

Її тоталітарна політично-економічна суспільна модель не позбулася своєї історичної

«російської матриці». На вершині піраміди замість старої партійної номенклатури швидко опинилися нові російські вожді та олігархи. Їхня влада, як і раніше, спиралася на каральні органи, чий вплив і роль у суспільстві нікуди не зникли, і пов'язаний із ними кримінал.

Унаслідок усіх цих процесів станом на 1991 рік, на момент відновлення Україною державної незалежності, національної економіки як єдиної господарської системи не існувало, та й існувати не могло в принципі. Економіка УРСР була складовою єдиного господарського комплексу, зорієнтованого на задоволення економічних, військових, геополітичних та інших потреб усього СРСР. А головне — вона ґрунтувалася не на ринкових економічних відносинах, яких у Радянському Союзі не існувало, а на адміністративно-командних, примусових та силових методах управління.

Крім того, Україна мала найбільш деформовану структуру економіки з-поміж усіх радянських республік: основну частину її промислової продукції виробляли «важкі» галузі: металургія, хімія, оборонне машинобудування. Звідси й колосальна енергомісткість, яка збереглася донині: Україна 1990 року в розрахунку на \$1 тис. ВВП споживала енергоносіїв у 13 разів більше, ніж Німеччина, і в 10 разів більше, ніж Франція. Левову частку промислової продукції використовували у виробництві або ж як сировину, напівсировину та комплектуючі деталі постачали до Росії. Товари народного споживання становили лише 13% промислового виробництва.

Проте найбільшого удару радянська система завдала по традиціях господарської діяльності українців: за довгі роки російсько-радянської анексії, штучних голодоморів, примусового виселення найкращих господарів до Сибіру й на Далекий Схід, після тотальної русифікації в усіх сферах життя українці значною мірою втратили навички самоврядності та підприємливості, поваги й розуміння значення приватної власності.

Виклик долі полягав у тому, що саме таким, зрадянщенням та зросійщенням, українцям і довелося здійснювати величезні історичні трансформації:

- перетворитися з уламка «єдиної общности» на українську націю;
- зробити колишню російську колонію («недержаву») сучасною національною державою;
- здійснити перехід від закритого тоталітарного ладу, у центрі якого партійні вожді (а згодом олігархи), до відкритого демократичного суспільного устрою, у центрі якого благополуччя людини;
- з уламка господарського комплексу та неринкової, адміністративно-командної економіки СРСР створити національний господарський комплекс і сучасну ринкову економіку країни з усебічно розвиненим підприємництвом.

Завдання, які постали перед українцями, були такими ж важливими, як і складними. І не тільки тому, що світова історія не знала прикладів подібної тотальної трансформації, а й тому, що здійснювати ці перетворення довелося народові, який на початок трансформаційних викликів і сам становив головну ланку в російсько-радянській матриці.

Процес перетворень виявився складним, болючим і неоднозначним. За словами експрезидента й експрем'єр-міністра Чеської Республіки Вацлава Клауса, «не визнавати цього — значить забувати про ту шкоду, якої завдала розвитку суспільства колишня згубна, деспотична тоталітарна система. Жодна країна, яка зазнавала її панування, не може сподіватися на прогрес і нормальне функціонування суспільства та економіки без здійснення всебічних і болісних перетворень. Трансформація будь-якого суспільства — це складний і динамічний процес, а не вправи з прикладної економіки чи політології» (Вацлав Клаус «Про події в Європі», The Economist від 10.09.1994).

Сказати, що нам хтось сторонній, насамперед із країн Заходу, всерйоз допомагав у здійсненні трансформацій, було б великим перебільшенням. А щодо Росії, то вона робила й робить усе можливе, аби не відпустити Україну зі своїх хижих лап. Російська агресія проти нашої держави, яка розпочалася наприкінці лютого 2014 року анексією Криму та війною на Донбасі, — це лише останні, видимі тепер уже всьому світові ланки того ланцюга, який тримає Україну в прокрустовому ложі «російської матриці» з давніх часів і до сьогодні.

Як наслідок — перетворити за 25 років незалежності величезний і неефективний імперський уламок планової економіки на сучасну національну економіку ринкового типу не вдалося. Український господарський комплекс сьогодні такий самий деформований та монополізований, як і раніше, й такий самий сировинний, енергомісткий і неефективний.

Кардинально змінилася лише структура власності української економіки. Якщо раніше основним власником була держава в особі російсько-радянської партійної номенклатури, то сьогодні це олігархи, які «по-різному» здобували для себе власність, зокрема й кримінальним шляхом, та пов'язані з російськими олігархами і ментально, і активами та спеціфічними «способами бізнесування».

Українська владна еліта копіювала не Польщу, яка швидко та ефективно здійснила трансформацію без олігархів, а знову Росію, де влада олігархів встановилася із середини 90-х років минулого століття і швидко утвердилася (Березовській, Ходорковській, Абрамовіч, Потанін, Деріпаска та ін.). Із другим президентським терміном Путіна (з 2012-го) змінилися лише прізвища олігархів і головний олігарх, яким став сам Путін. Україна часів Януковича пішла цим самим шляхом і

лише Майдан-2014 зупинив руйнівний сценарій повернення в похмуре минуле.

Проблеми, породжені олігархічною структурою української економіки (монополізм, низька ефективність, неконкурентність), призводять до таких її негараздів, як неефективний експорт та імпорт, перманентні загрози девальвації гривні й дефолту, катастрофічний брак бюджетних ресурсів, непомірне нарощення державного боргу, тиск на неолігархічний бізнес, корумпованість політичних партій, прокурорів, суддів, держслужбовців та політиків, недовіра громадян до державних інституцій.

Говорити про українські національні інтереси й олігархічну економіку як засіб їх реалізації не випадає. Згідно з даними Державної податкової служби за 2014 рік чотири олігархи володіли 330 підприємствами, які формували більше ніж половину українського експорту. При цьому практично весь той експорт оформляється в країни, які не є його кінцевими одержувачами, тобто олігархи застосовують так звані схеми трансфертного ціноутворення, згідно з якими до 60% валютної виручки лишається за кордоном, як правило, в офшорах. Олігархічна економіка, по суті, спочатку успадкувала, а потім умонтувала в статусі «молодшого брата» неререформований уламок радянсько-російської економіки в тепер уже глобальну економіку. За результатами дослідження Global Financial Integrity, щороку з України нелегально виводиться в середньому до \$12 млрд, а за останнє десятиліття — \$117 млрд. При цьому з Росії щороку виводять \$105 млрд, а за останнє десятиліття — понад \$1 трлн.

Приклад «старшого брата», як і раніше, визначальний. Тому й на 25-му році незалежності маємо не національну, а олігархічну економіку російського типу, яка тримає Україну в статусі колонії та знову гальмує наш шлях до добробуту. Питання не лише в тому, що олігархи відіграють в економіці завелику роль, володіють величезними акти-

вами й втручаються в політику, контролюючи політикум. Головна проблема в тому, що більшість підприємств та активів олігархів діють у галузях і виробництвах, які консервують сировинну спрямованість економіки країни, продукують низьку дохідність, спричиняючи бідність і відсталість, не дають можливості розвиватися вільному підприємству. Свобода підприємництва та верховенство права лише проголошені, але не утверджені на практиці. Саме для збереження такого стану справ олігархам і потрібен контроль над державною владою — тоді вони мають вплив на президента, парламент та уряд України (події, пов'язані, зокрема, з останньою відставкою Кабміну та формуванням його нового складу, засвідчили, що вплив олігархів (Ахметова, Фірташа, Коломойського, Пінчука, Григоришина та ін.) на ключові державні рішення, як і раніше, дуже великий, а кадрові призначення в більшості випадків робляться не за моральними та діловими якостями, а в інтересах олігархічного бізнесу або ж за принципом «будь-хто, аби свій»).

Фактично в сьогоднішній Україні є лише окремі елементи ринкової економіки, а бізнесом називаються речі, далекі від підприємництва. «Російська матриця», у якій ми досі перебуваємо, не передбачає ринкової економіки: ані недоторканності приватної власності, ані вільного підприємництва, ані рівності перед законом. І доки ми будемо там, залишатимемося приреченими на бідність.

Чи можна змінити ситуацію?

Так, і зробити це зможе громадянське суспільство, яке що далі, то більше заявляє про себе, позбуваючись «єдиної общности — советского народа». Саме громадянське суспільство має стати головним рушієм змін, які змусять владну верхівку піти, свідомо чи ні, на кардинальні політичні та суспільно-економічні трансформації.

Як показує світовий досвід, це цілком реально.

Від бідності до багатства

Як уже зазначалося, суттєве зростання рівня життя людей у країнах Європи веде свій відлік від початку XIX століття, з моменту утвердження національних держав. Відтоді й дотепер країни Європи та розвиненого світу рухаються від бідності до багатства. Однак високий рівень життя громадян притаманний нині лише невеликій кількості держав із найвищими стандартами державного управління, високою тривалістю життя та високоефективною економікою. До середини XX століття це були Велика Британія, Франція, Західна Німеччина (ФРН), Данія, Швеція, Нідерланди та інші країни Старої Європи, а також США, Канада, Австралія і Нова Зеландія. Потім до них приєдналися Гонконг, Південна Корея,

Сінгапур, Тайвань, Японія. В останнє десятиліття до цієї групи наближаються деякі країни Центрально-Східної Європи та Балтії: Естонія, Литва, Латвія, Польща, Словенія, Словаччина, Чехія.

Як бачимо, перелік найуспішніших країн не обмежений тільки географією чи культурою, хоча європейський чинник історично перший і найсильніший. Сьогодні в цьому переліку представлені різні континенти й різні історично-культурні спадщини: від протестантизму до конфуціанства, від західних цивілізацій до східних.

У чому ж секрет успіху? Чому одні країни бідні, а інші багаті? Що маємо зробити ми, щоб Україна та її громадяни стали заможними й успішними?

Відповідь на це запитання знаходимо в Дугласа Норта (1920–2015), лауреата Нобелівської премії з економіки, відомого економіста нашого часу. На його думку, успіх країни залежить не від наявних у неї ресурсів і навіть не від темпів зростання економіки, а від домінуючого суспільного ладу. Серед якісних характеристик цього ладу є передусім такі:

1. Суть притаманних суспільству **інституцій** і зміст установлених цими інституціями **«правил гри»** для підтримки найрізноманітніших форм людської життєдіяльності. Інституції, за Дугласом Нортом, — це розроблені людьми формальні й неформальні обмеження та правила (конституції, закони, договори, звичаї, добровільно прийняті кодекси поведінки), а також примуси й обмеження, що структурують взаємодію людей у суспільстві. Крім того, це правила моральної та етичної поведінки людей у соціумі загалом та у створенні й збільшенні багатства зокрема. Саме інституції формують мотиваційну та обмежувальну структури суспільства.

2. Регулювання за допомогою встановлених інституціями «правил гри» **доступу громадян до різноманітних організаційних форм** (політичних, економічних, соціальних тощо). Організаційні форми — це підприємства, установи, спілки, партії, товариства, асоціації, інші юридичні особи та неформальні об'єднання. У людському суспільстві саме такі об'єднання дають громадянам змогу реалізувати їхні прагнення, вони є інструментами, які використовують, щоб збільшити продуктивність, створити й наростити багатство, знайти та встановити контакти і стосунки, здобути владу, координувати свої дії та дії груп, управляти ними, примушувати їх.

Аналізуючи ці характеристики, Дуглас Норт виводить два типи суспільного ладу, притаманні сьгоднішньому етапу розвитку людства:

- 1) **суспільний лад з обмеженим доступом;**
- 2) **суспільний лад із відкритим доступом.**

Суспільний лад з обмеженим доступом

У країнах, які мають суспільний лад з обмеженим доступом, установлені «правила гри» діють так, що люди **не мають повного доступу до можливостей**, які їм надає б участь у різноманітних організаціях та об'єднаннях. Цей доступ індивідуалізований, персоніфікований. Особисті стосунки, особливо між владними індивідами (хто, чий і звідки), становлять основу суспільних зв'язків та кардинально впливають як на правила гри, так і на доступ людей до можливостей. Відповідно можновладці прагнуть зберегти свою монополію на доступ до політичних, економічних, соціальних й інших можливостей та обмежують його для «пересічних» («чужих», «не своїх») осіб. Навіщо? Заради збагачення через ренту, яке, своєю чергою, і забезпечує їм доступ до влади та монополію на можливості. Головними джерелами такої ренти є державний бюджет, природні ресурси, державна власність, дозволи, ліцензії, монополізм, можливість самому створювати організації в «жирних» напрямках і галузях.

Така держава обмежує для «чужих» індивідів можливості конкурувати за створення багатства та сприяє «своїм» — тим, хто має доступ до владних організацій і керує ними. Вона є не виразником інтересів нації, а радше коаліцією владних сил, об'єднаних спільною вигодою — отриманням ренти. З метою збереження свого статусу верхівка періодично відкуповується від народу певним перерозподілом благ чи широким запровадженням субсидій (купує спокій за частку владної ренти), культивує таким чином патерналізм і популізм у широких верствах населення.

Суспільство з обмеженим доступом орієнтоване в економіці не на **створення нової**

вартості, а на **присвоєння** наявної, на пошук ренти, на зовнішні позики, визиск ресурсів, обмеження конкуренції, патерналізм — усе це зрештою не збільшує, а зменшує суспільний добробут. При цьому змагальності в політиці та економіці або немає, або вона слабка.

Людська цивілізація історично впродовж тривалого часу знала лише держави, побудовані на обмеженому доступі. Дуглас Норт говорить про «природну державу», що виникла як спроба приборкати насильство в соціумі й дати можливість економічно та соціально взаємодіяти людям із ворогуючих між собою невеликих племен. Перерозподіл благ на користь вождів, монополія верхівки на ренту — це «природний» стан такої держави, «природна» плата еліті за роль Арбітра в протистоянні індивідів та за відносну безпеку.

Таким чином, країни, де домінує суспільний лад з обмеженим доступом, мають:

- політичний режим, який не ґрунтується на загальній згоді громадян;
- відносно невелику кількість і різноманітність організацій, доступ до яких відкритий для «своїх» і закритий для «чужих»;
- централізовані повноваження уряду, нерозвинене самоврядування;
- панування соціальних відносин, організованих за допомогою особистих зв'язків включно з привілеями, соціальними ієрархіями;
- незахищені права власності;
- корупцію та несправедливий суд, закони, які застосовуються не до всіх однаково;
- економіки, що повільно зростають і є чутливими до потрясінь;

— слабе громадянське суспільство, низьку суспільну довіру, неякісне державне управління.

Попри те що головні ознаки суспільного ладу з обмеженим доступом зберігаються і сьогодні, в історичному поступі держави проходять три головні стадії на етапі обмеженого доступу:

1) *крихкий стан* — суспільні «еліти» фактично весь час перебувають на порозі або вже у стані внутрішньої війни за владу та пов'язаний із нею доступ до можливостей, ресурсів і монополії на ренту;

2) *звичайний стан* — влада ексклюзивно належить «еліті» та відкриває доступ до можливостей лише особам і організаціям, пов'язаним із «елітою» та з «її» державою. Таку ситуацію ми бачимо, наприклад, у Росії або в Україні часів Кучми — Януковича;

3) *розвинений стан* — діапазон можливостей, відкритих для громадян, попри свою обмеженість, уже є і має тенденцію до зростання, стає досить широким (як ми бачимо сьогодні в Україні).

Одна стадія, як показує історичний досвід, має кілька підстадій із різним рівнем доступу до можливостей. Проте з огляду на нестабільність країн закритого доступу переходить між стадіями можуть відбуватися як у бік покращення, так і в бік погіршення ситуації (як, наприклад, у Росії, коли після другого президентства Путіна стався перехід назад від частково *розвинутої* до *звичайної* стадії).

Суспільний лад із відкритим доступом

У стані закритого доступу світ перебував доти, аж доки від початку XIX століття не почав виникати той стан речей, який Дуглас Норт називає суспільний ладом із відкритим доступом. Першою необхідною передумовою переходу до такого ладу стала **національна держава**.

Окрім того, суспільний лад із відкритим доступом має такі характеристики: широке суспільне переконання про обов'язкову включеність громадян у суспільні процеси; відсутність обмежень на економічну, політичну, релігійну та освітню діяльність; відкрита й доступна для всіх підтримка організаційних форм у будь-якому виді діяльності; верховенство права, доступне всім громадянам. У суспільстві відкритого доступу особисті стосунки теж значущі, проте громадянам у суспільному житті вже не потрібно орієнтуватися тільки на них. Вплив індивідуума визначається набором **безособових характеристик**.

В обох суспільних устроях — і відкритого доступу, і обмеженого — є і публічні, і приватні організації, але в другому держава обмежує доступ людей до цих організацій (вони доступні лише «еліті» суспільства), а в першому ні, тому в ньому виникає більша суспільна довіра. Як до інституцій, зокрема й державних, так і до тих, хто уособлює інституції чи організації. Є довіра, скажімо, до лікаря, поліцейського, державного

У країнах із суспільним ладом обмеженого доступу важливою є роль головного Арбітра (монарха, президента, прем'єра, генсека тощо). Фактично він особисто володіє головними джерелами ренти й через кадрову політику та з наближених до нього людей кардинально впливає на її розподіл. Якщо дії **Арбітра** спрямовані на максимізацію ренти, режим автократичний, плутократичний. Для нього на першому місці рента, а влада — це лише засіб її отримання. Режими, які максимізують владу, — тоталітарні. Для них на першому місці влада, а рента — її «природний» наслідок.

У цьому сенсі немає великої різниці між Російською імперією, диктатурою Сомоси, режимом Януковича або Путіна. У всіх цих випадках доступ до економічних та політичних можливостей мають не ті, у кого є освіта, талант, досвід і хто чесно перемагає в конкуренції, а ті, у кого є необхідні привілеї, особисті зв'язки та близькість «до трону». В Україні (як і в Росії) це насамперед олігархи, які мають найбільші капітали, та люди, особисто віддані Арбітру.

У країні, де домінує суспільний лад з обмеженим доступом, особисті стосунки, статки та привілеї переважають над правами й правилами. І це не якась аномалія, такі країни не «хворі» на корупцію, неправедний суд, погане державне управління, бідність і порушення прав людини. Це їхній «природний стан» у межах суспільного ладу із закритим доступом.

чи муніципального службовця, банкіра як таких, а не тому, що ми знаємо, хто вони і чий.

Країнам, що мають суспільний лад із відкритим доступом, притаманні сильне й динамічне громадянське суспільство з великою кількістю організацій, децентралізовані урядові повноваження, самоврядування, широкі безособові соціальні відносини довіри, верховенство права, захист права власності та, як наслідок, стабільний політичний і економічний розвиток. Історичною батьківщиною відкритого доступу була Велика Британія. Цьому сприяло поєднання вільного ринку та столітньої традиції демократії. Сьогодні країни відкритого доступу демонструють стабільні темпи економічного розвитку та високий рівень доходів на особу (**див. «Валовий внутрішній продукт на особу в 30 найбагатших країнах світу»**).

Стабільний розвиток на основі відкритого доступу не слід плутати зі швидкими економічними темпами зростання країн, які живуть за рахунок експлуатації дешевих людських (Китай) чи природних (арабські країни, Росія) ресурсів. Багатство ресурсів може бути пасткою. Ресурси вичерпуються або дешевшають, а залежність від них призводить до вичерпання економічного потенціалу країни або навіть її краху (що ми вже бачили, зокрема, на прикладі СРСР і Венесуели й, безумовно, ще побачимо).

Валовий внутрішній продукт на особу в 30 найбагатших країнах світу (2015 рік, у поточних цінах, \$, за даними МВФ)

Рейтинг	Країна	\$ Per capita	Рейтинг	Країна	\$ Per capita
1	Люксембург	103 187	16	Австрія	43 547
2	Швейцарія	87 178	17	Фінляндія	42 159
3	Катар*	78 829	18	Гонконг	42 097
4	Норвегія	76 266	19	Німеччина	41 267
5	США	55 904	20	Бельгія	40 456
6	Сінгапур	53 224	21	Франція	37 728
7	Австралія	51 642	22	Нова Зеландія	35 966
8	Данія	51 424	23	Ізраїль	35 702
9	Ісландія	51 068	24	ОАЕ*	35 392
10	Сан-Маріно	49 139	25	Японія	32 481
11	Швеція	48 966	26	Кувейт*	29 983
12	Ірландія	48 940	27	Італія	29 847
13	Голландія	44 333	28	Бруней*	27 759
14	Велика Британія	44 118	29	Республіка Корея	27 513
15	Канада	43 935	30	Іспанія	26 327

*Нафтодобувні країни із суспільним ладом закритого доступу, ВВП формується переважно за рахунок експорту нафти

Україна: суспільний лад з обмеженим доступом

В Україні домінує суспільний лад з обмеженим доступом. І хоча громадянське суспільство стало значно сильнішим, країна лише перейшла від звичайного ладу з обмеженим доступом (коли режим Януковича підтримував тільки «свої» організації, пов'язані із «Сім'єю») до розвиненого (коли коло підтриманих організацій стало досить широким). Нещодавно було оприлюднено дані про 75 юридичних осіб, цілковито підконтрольних «Сім'ї» (із яких, до речі, 50 зареєстровані за кордоном, більшість в офшорах). Через них і здійснювалися завершальні багатомільярдні операції для виведення ренти з України — йдеться про операції з коштами держбюджету, державного боргу, корупційні оборудки з надходженнями від митниці та податкової служби, ресурсами Національного банку тощо. Після Революції гідності концентрація корупції у владі й рівень жорсткого примусу в суспільних та економічних відносинах зменшилися, проте не зникли, а функціонування ладу з обмеженим доступом зберігається. Витривалість такого ладу забезпечують закритість виборчої, політичної та економічної систем, вибірковість дотримання законів, нехтування правом власності, «диверсифікована» корупція влади, вибірковість правосуддя, влада олігархів, видима й невидима, відданість високих державних службовців не державі, а Арбітру чи партії, контрольованій олігархами. Закони свідомо виписані як надмірно суворі, супер-

ечливі, надто складні або двозначні, щоб їх неможливо було дотримати. Або ж сам закон надає «начальникові» можливість трактувати норми чи приймати рішення на власний розсуд чи на розсуд його «смотрящого» — ще однієї інституції закритого доступу в українських реаліях.

У результаті правова за формою держава тримається не на верховенстві права, а на персоніфікованих відносинах та привілеях, які функціонують через «смотрящих» у регіонах, галузях, на підприємствах і мають на меті розподіл фінансових потоків між «своїми». Така влада шантажує розправою (і часто її здійснює) тих, хто намагається вибитися за межі системи обмеженого доступу. Друзям — усе, чужим — закон.

Така своєрідна подвійна реальність (на позір ринок і конкуренція, а насправді використання силового чинника для забезпечення своєї монополії) призводить до того, що влада в суспільстві обмеженого доступу приречена вирішувати політичні завдання не публічно, а кулуарно й тому постійно лукавити в поточній політиці. Тож ЗМІ необхідні олігархам не так для задоволення марнославства чи відмивання нелегальних коштів, як задля створення та підтримки потрібної картини дійсності, загравання з електоратом і маніпуляції примітивними інстинктами бідних верств населення.

Як наслідок — економічні відносини в суспільному ладі з обмеженим доступом ґрунтуються на уявленні громадян, що прибутки

ВВП на особу в Україні у 2010–2015 роках, \$, за даними МВФ

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
ВВП на одну особу	2983	3590	3883	4435	3014	2109
ВВП на одну особу, скоригований за ПКС*	7712	8328	8541	9697	8681	7990

*ПКС — паритет купівельної спроможності

забезпечуються силою, а не спільною діяльністю. Забрати в тих, хто має, замість того щоб створити разом нове. Хижацтво та обман є головними способами збагачення як для тих, хто займається бізнесом, так і для широкого загалу. **Це руйнує мораль, нищить довіру та безпеку**, без яких неможливі ні ринкова економіка, ні створення доданої вартості. Неминучий наслідок — бідність. За рівнем ВВП на особу Україна належить до країн із низькими доходами, при цьому за 2014–2015 роки простежується тенденція до їх зниження як загалом, так і з урахуванням паритету купівельної спроможності, який приводить до одного рівня рівень цін у різних країнах (див. «ВВП на особу в Україні у 2010–2015 роках»).

За таких обставин головними чинниками виживання людей та руху в «суспільних ліфтах» стають корупція і протекція. За їхньою допомогою люди прагнуть убезпечити себе від бідності та свавілля й дістати доступ до можливостей, які персонально відкриті лише для привілейованих. На це йдуть величезні зусилля, які можна було б спрямувати на поліпшення якості життя.

Брак усталених правил гри або їхня нестабільність спричиняються до короткого горизонту планування та неякісного державного управління. Владна «еліта» не замислюється над тим, як її сьогоднішні рішення вплинуть на добробут і можливості наступних поколінь (боргова яма, брак стимулів для підприємництва, відсутність ін-

вестицій та перспективних рішень у царині освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення). Прикладом тут може слугувати пенсійна реформа, розпочата ще в 1998 році, але й досі не завершена.

Мислення «тут і негайно» дає змогу швидко збагатитися, але спричиняє небажання розробляти й втілювати стратегії та визначати сталі правила гри, адже їх відсутність полегшує владній «еліті» та олігархам, що є її частиною, зловживання повноваженнями й присвоєння ренти, отриманої від доступу до влади.

Суспільний лад з обмеженим доступом, що домінує в Україні, не дає змоги суспільству вирватися з бідності й водночас має високу здатність до самозбереження та самовідтворення навіть із приходом у владу нових людей (що ми й бачимо сьогодні). І після суспільного вибуху 2013–2014 років, Революції гідності, війни на Сході, «позитивного тиску» Заходу суть обмеженого доступу докорінно не змінилася: ми й досі маємо суспільний лад із закритим доступом, у якому основні можливості відкриті лише для «своїх».

Отже, Україні життєво необхідно перейти до суспільного ладу з відкритим доступом, інакше замість розвитку та руху вперед на нас чекатимуть не просто мутації режиму і зміна прізвищ в «еліті», а перехід на рівень третього світу, сировинного придатка та констатація failed state.

Питання: як це зробити?

Друга спроба: передумови і реальність

Як відомо, головною ознакою успішної держави є здатність не лише захистити свій суверенітет, а й здійснювати контроль над насильством у всіх сферах життя, утверджувати верховенство права та провадити якісне державне управління. Така її ефективність може бути досягнута лише в суспільстві відкритого доступу.

Ключовою передумовою переходу країни до суспільного ладу з відкритим доступом є наявність **національної держави із суверенною внутрішньою та зовнішньою політикою**. Така держава — це той головний елемент, якого сьогодні нам конче бракує. Це та історична можливість, яку українці втратили у XVIII столітті, а потім на початку XX століття. Це те, що ми мали б насамперед виборювати й творити протягом останніх 25 років незалежності. Проте в реальності все склалося зовсім інакше, бо в 1991-му місце суспільної еліти в Україні посідала советська номенклатура, яка хоч і

перекрашувалася в кольори нового для неї синьо-жовтого прапора, але мислила себе лише в координатах колонії великої імперії (Росії чи СРСР — байдуже), а нечисленні представники українських сил у політикумі та владі не мали ані державницького досвіду, ані практичних навичок управління, ані бізнесового хисту, ані здатності діяти як опозиція до перефарбованої номенклатури. Тому перша спроба (на початку 1990-х) переходу України до суспільного ладу з відкритим доступом та побудови повноцінної незалежної держави була невдалою.

Будь-які засадничі зміни в суспільстві завжди є складним і тривалим процесом. Навіть у стабільній державі з відкритим доступом інституції сприймають нове й трансформуються з різною швидкістю¹. Тому за тих обставин, які сьогодні склалися в Україні, великого значення набуває **суб'єктивний чинник** — людська особистість, передусім особистість, наділена легітимною владою.

¹Елвін Тоффлер (народився 4 жовтня 1928 року, американський філософ, соціолог, автор концепції постіндустріального суспільства) для розуміння відмінностей між темпами змін різних інституцій пропонує уявити собі шосе, де з різною швидкістю їдуть дев'ять авто, кожне з яких символізує одну із сучасних американських інституцій. Найшвидше рухається підприємство — бізнес-компанія (умовно 100 миль/год), бо вони стрімко змінюються і трансформуються, чутливі до новизни. За ними громадянське суспільство з усіма його найрізноманітнішими швидкозмінними неурядовими, волонтерськими, правозахисними організаціями, об'єднаннями (умовно 90 миль/год). Третім, хоч як дивно, їде автомобіль «сім'я» (60 миль/год). За ним із великим відставанням рухаються профспілки (30 миль/год). І вже потім урядова бюрократія, законодавчі інституції (25 миль/год) і... система освіти (10 миль/год). Міжнародні організації (на кшталт ООН, МВФ, Світового банку, СОТ) їдуть зі швидкістю 5 миль/год, що, власне, і не дивно. Але ще повільніше змінюються політичні структури (від Конгресу і Білого дому до політичних партій) (3 миль/год). Замикає цю кавалькаду автомобіль «законодавство» (1 миль/год). Швидкість трансформацій українських інституцій, навіть якщо це перехідний період від тоталітарного до демократичного суспільства, як показує наш 25-річний досвід, мало відрізняється від описаних Тоффлером. Хіба що український олігархічний бізнес, який зрісся з владою та партіями, має швидкість не 100, а 3 миль/год, натомість підприємство, ринковий бізнес їдуть поруч із громадянським суспільством (що й показала Революція гідності). Проте в Україні і громадянське суспільство, і внутрішньополітична та зовнішньополітична ситуація, і наші союзники у війні з Росією вимагають від лідерів держави та головних інституцій значно швидких змін.

У 2014 році президент, перемігши на виборах, за Конституцією дістав вотум довіри від громадян, а з обранням у першому турі й підтримку фактично на рівні загальноукраїнського референдуму. За бажання змінити країну він мав би спиратися насамперед на активну частину громадянського суспільства, яка краще сприймає новизну й прагне трансформацій, а не на олігархів та «любих друзів», що тягнуть її в похмуре минуле. Людина, яка в такий відповідальний момент опинилася на чолі Української держави, повинна була б, по-перше, запропонувати стратегію її розвитку на основі принципів конкурсного добру кадрів за критеріями професіоналізму, порядності, патріотизму, а не особистої відданості та бізнес-партнерства, а по-друге, розпочати відкритий діалог влади із суспільством, зруйнувати практику закулісних інтриг, які породжують лише недовіру до інституцій влади, а через них і до держави як такої.

І навіть якби в такого президента не все виходило, бо сьогоднішня ситуація в Україні не має аналогів, його підтримали б і пробачили б помилки. Крім того, у перехідний період головним є не масштаб явища, не кількість реформ, а їхня якість — нові, здорові й зрозумілі шляхи до майбутнього.

Власне, сказане стосується не тільки президента, а й усіх осіб, наділених владою від імені громадян. Від того, як вони взаємодіють із суспільством, залежать швидкість і напрям змін, а отже, й перехід до суспільства відкритого доступу та сучасної ефективної економіки. Тому сьогодні нам украй важливо вибудувати виборчу систему на всіх рівнях таким чином, щоб до влади приходили найкращі, обрані не за допомогою гречки та виборчих технологій, а завдяки особистим даним і реальним справам.

Важливим чинником перетворення України на сучасну державу із суспільним ладом відкритого доступу є **розвиток, захист, становлення української нації**. Наші партнери й друзі на Заході часто недооцінюють життєву важливість цього питання, тому не завжди можуть зрозуміти наполегливість українців в утвердженні національної ідентичності. Націям, чийй ідентичності ніщо не загрожує, важко в ХХІ столітті уявити ситуацію, коли внаслідок довгого колоніального минулого нація зазнає дискримінацій у власній державі.

Таким чином, тільки **законодавчо обґрунтована українізація** зможе не лише захистити українську націю, а й гарантувати права національним меншинам. Окремо мають бути захищені права кримськотатарського народу. Понад те, лише українізація України, визначення національних інтересів і пріоритетів держави здатні оздоровити економіку, створити інструменти для реального подолання системної корупції, усунути олігархів від державного управління, зробити її повноцінним суб'єктом міжнародних відносин. Бо перехід від бідності до багатства неможливий без переходу до суспільного ладу з відкритим доступом, який може функціо-

нувати лише з утвердженням сучасної національної держави.

Іншими умовами переходу України до суспільного устрою з відкритим доступом є:

- 1) верховенство права, влада закону (передусім для еліти);
- 2) поширення безособових відносин між елітою;
- 3) зацікавленість (позитивна чи негативна) еліти у змінах;
- 4) прагнення громадян до можливостей, які дають зміни, відповідно тиск на владну верхівку;
- 5) утвердження в суспільстві умов для здійснення змін і елітами, і громадянами.

Право є визначальним чинником ефективності держави, а утвердження його верховенства в суспільстві починається з тих, у кого є доступ до можливостей і привілеїв. Для цього відповідальне ставлення до законів і правил повинне перетворитися на культурну норму, а самі вони мають бути логічними, зрозумілими й обов'язковими для всіх, максимально відповідати традиції та позитивній практиці. Закони й правила передбачають згоду всіх зацікавлених сторін у їхній необхідності. Якщо згоди немає, то вони змінюються за суспільною домовленістю. Інакше кажучи, правила мають сприйматися як позитивні, а не негативні, бо їх створюють для обмеження влади та запобігання конфліктам у суспільстві, а не для зарегульованості. Для цього мають бути довіра до парламентарія — суб'єкта законодавчої ініціативи, впевненість, що він діє не в особистих чи корпоративних, а в національних інтересах.

* * *

Як показує досвід інших країн, перехід до суспільного ладу з відкритим доступом не є результатом тільки доброї волі політичних еліт, хоча це найкращий і найпростіший шлях, зокрема й для них. Часто еліти змушені йти на зміни або внаслідок ускладнень завдань і викликів, які постають перед їхніми країнами та ними особисто, або під тиском громадянського суспільства, або під тиском революцій чи воєнних поразок. Сьогодні, схоже, саме такий історичний момент і настав в Україні.

При цьому, зауважимо, відкритий доступ не конче означає демократію. Насправді багато країн здійснювали перехід до суспільного ладу з відкритим доступом за авторитарних режимів. Демократія не є первісною умовою переходу. Це радше важливий наслідок і визначальний елемент подальшого економічного та культурного розвитку суспільства. У країнах Заходу перехід до суспільного ладу з відкритим доступом історично збігся з переходом від аграрного суспільства до індустріального у ХІХ столітті. Українці, як ми знаємо, втратили свій шанс на такий шлях розвитку ще наприкінці ХVІІІ століття разом із державною незалежністю та утвердженням на українських землях російської (по суті, азійської деспотичної) економічної моделі суспільства. ■

Російська імперія (чи то як імперія Романових, чи то як СРСР), від якої Україна перебувала в цілковитій колоніальній залежності протягом двох століть, історично постала в контексті моделі закритого доступу й завжди її дотримувалася. Тому й постання капіталізму, побудова промисловості та проведення індустріалізації відбувалися без переходу до відкритого доступу. Натомість Україна історично тяжіла до індивідуалістичної та конкурентної, а отже, і більш відкритої економічної та суспільної моделі. До цього після 1991-го додалися чверть століття демократизації, кілька років економічного зростання на межі 1990-х і 2000-х, Майдан-2004 та особливо

Майдан-2014. Сьогодні все це разом створило умови для переходу України до суспільного ладу з відкритим доступом.

Відповідно до історичного досвіду та теорії послідовності задоволення людських потреб перехід до суспільного ладу з відкритим доступом пов'язаний із рухом громадян від цінностей виживання до цінностей самовираження. А це означає, що одним із найважливіших і найнагальніших питань є зростання рівня життя, бо бідна людина легко маніпульована й залежна від влади. Боротьба за збільшення реальних доходів громадян — це не популізм, як дехто каже, а практичне питання здатності перейти до іншого суспільного ладу.

Український шлях: «творча руйнація» як шанс

Перехід до суспільного ладу з відкритим доступом створює необхідні умови для динамічного розвитку країни. Вони необхідні, але недостатні для стабільного економічного зростання країни та високого рівня життя її громадян. У центрі економічної складової суспільного ладу з відкритим доступом перебуває підприємець. За словами одного з видатних економістів минулого століття Йозефа Шумпетера (1883–1950), який, до речі, три роки жив і викладав у Чернівецькому університеті, підприємець — ключова фігура капіталізму. А як показав Елвін Тоффлер, саме підприємці, підприємства, ринковий бізнес є тими інституціями, які найшвидше сприймають новизну і трансформуються. Тому від того, наскільки практична економічна політика країни спрямована на розвиток бізнесу та його здорові відносини із суспільним середовищем, і залежить створення реального багатства країни.

Підприємець у ринковій економіці за своєю суттю незалежно від виду діяльності є рушієм суспільного розвитку, інноватором, бо для нього характерні:

- 1) створення нового для споживача матеріального блага або колишнього блага з новими якостями;
- 2) пошук і запровадження нового способу виробництва, який ще не застосовувався в цій галузі;
- 3) завоювання нового ринку збуту або ширше охоплення наявного;
- 4) використання нового виду сировини або напівфабрикатів, відомих або невідомих раніше;
- 5) запровадження нової організації справи.

Такі завдання є головними для ефективного функціонування та виживання ринкового конкурентного бізнесу, проте вони не стоять перед олігархічним бізнесом, який насамперед будується на близькості до влади, а через неї й на доступі до ресурсів та ренти.

За Шумпетером, у ринковій економіці підприємці завжди є інноваторами та організаторами, тобто тими, хто бачить нові можливості

для продуктів, процесів і ринків та використовує їх, створюючи нові організації та змінюючи структуру старих. Шумпетер називає це «**творчим руйнуванням**». Важливе уточнення: «творче руйнування» потребує **відкритого доступу** до організаційних форм і стабільних, відкритих та зрозумілих правил гри.

У суспільстві обмеженого доступу влада не зацікавлена і не бажає підтримувати «творче руйнування», бо постання нових організаційних форм безпосередньо загрожує вже наявним економічним організаціям еліти та їхньому способу отримання ренти. Саме тому в країні, де не визначені національні економічно-політичні інтереси, де слабке громадянське суспільство й влада не почуватиметься залежною від нього, уряд або не підтримує малий і середній бізнес, або імітує таку підтримку.

Процес «творчого руйнування» є самою сутністю сучасного капіталізму. Відкриття нових ринків, розвиток економічної організації від невеликих підприємств до великих концернів ілюструють процес економічного зростання, яке безперервно революціонізує економічну структуру зсередини, руйнуючи при цьому стару та створюючи нову. Саме «творче руйнування» гарантує державі стабільний економічний розвиток і забезпечує структурну перебудову економіки.

У цьому й полягає ключова роль підприємництва та підприємця. Хоча в нас найпоширенішим є сприйняття ролі підприємця переважно в контексті вирішення проблеми зайнятості: створення робочих місць (будь-яких) і формування середнього класу. Мантри щодо формування середнього класу нічого не варті без осмисленої практичної економічної політики, ядром якої є усвідомлення значення підприємництва.

Панує думка, що великі корпорації технологічно ефективніші за малі підприємства завдяки їхньому ресурсному потенціалу. Проте в країнах відкритого доступу, які домоглися реальних успіхів, головну роль відіграють малі та середні підприємства. Саме вони створюють той «поживний бульйон»

технологічних, економічних та організаційних рішень, на якому виростають нові фірми й великі корпорації, що, своєю чергою, визначають шляхи та перспективи структурної побудови економіки. Найбільший економічний ефект для розвитку країни демонструють великі компанії, які виникли з малих підприємств. І навпаки, конгломерати, де зібрані до купи різноспрямовані й неінтегровані активи, як ми це бачимо в українських олігархів, нежиттєздатні й неефективні в міжнародній конкуренції. У внутрішній також неефективні, тому олігархи, використовуючи доступ до влади, придушують чесну конкуренцію, не дають розвиватися реальному підприємництву. Висновок очевидний: в економічній політиці першочерговим завданням українського уряду має стати дієва інституційна підтримка розвитку малого та середнього бізнесу. Така економічна політика дасть відповідь на запитання: де бідній країні взяти гроші на економічний розвиток?

Зазвичай відповідь уряду така: треба спочатку прогресувати в тій виробничій структурі, яка є на сьогодні, накопичити гроші, а вже потім спрямувати їх в інвестиції для структурної перебудови. А ще можна взяти гроші в борг за кордоном. Проте реальна практика показує хибність такої політики: фінансові ресурси не накопичуються, інвестиційний процес згасає, державний борг зростає, олігархи процвітають, люди біднішають.

Натомість відповідь Йозефа Шумпетера принципово інша: постійне «творче руйнування» старого, розвиток підприємництва, створення нового багатства та купівельної спроможності, а іноземні інвестиції включно з широкомасштабними теж не забаряться. Так було і є в усіх країнах, які стали заможними.

***

Отже, коротко підсумуємо.

Суспільний устрій із закритим доступом, який поки що домінує в Україні, не є якоюсь «карою Божою». Це результат історичних обставин — примусового переходу українського суспільства з «європейської конкурентної» моделі розвитку на «азійську деспотичну», що відбувся наприкінці XVIII — на початку XIX століття. І тому в XXI столітті наше найперше завдання — створити передумови для переходу до іншого суспільного ладу. Решта піде одне за одним. Ключовими ланками українського шляху до суспільного ладу з відкритим доступом мають бути:

1. Сильна, сучасна **Українська держава** із суверенною внутрішньою та зовнішньою політикою в національних інтересах, а не в інтересах груп чи кланів. Верховенство права та належний контроль за насильством у всіх сферах суспільного життя.

2. Розвинене **громадянське суспільство** в усіх його проявах, утвердження самоврядування та самоврядності всюди, де це можливо та ефективно.

3. Державна політика максимального **сприяння ринковому, неолігархічному**

бізнесу: підприємництву, підприємцям і підприємствам. Утвердження ринкової економіки відкритого доступу, її захист суспільством і державою.

Стратегічною метою цього українського шляху є постання України як країни першого світу — цілісної, незалежної, сильної держави, регіонального лідера, що має вагу і вплив у світі.

Для досягнення цієї мети країна повинна здійснити сьогодні одночасну трансформацію в кількох вимірах:

- 1) від частини «единой общности» до української нації;
- 2) від колонії до національної держави;
- 3) від уламка імперської економіки до власного народногосподарського комплексу;
- 4) від адміністративно-командної економіки до ринкової;
- 5) від тоталітарного режиму до демократії.

Сьогодні Україна має суспільний лад закритого доступу. Вона є економічною напівколонією, яка переважно експортує сировину та низькотехнологічну продукцію з малою доданою вартістю, а також талановитих людей і отримані в Україні прибутки. Імпортує готову продукцію з високою доданою вартістю та міжнародну фінансову допомогу.

Ключовою передумовою переходу до суспільного ладу з відкритим доступом є сучасна ефективна національна держава із суверенною внутрішньою та зовнішньою політикою. Тільки економічно спроможна держава здатна ефективно забезпечити недоторканність власних кордонів, національну ідентичність, авторитет на міжнародній арені, а також освітній, науковий та культурницький розвиток, соціальну стабільність, добробут і щастя громадян. Шлях до потужної національної економіки пролягає через перехід до суспільного ладу з відкритим доступом та високої продуктивності використання національних ресурсів. Ефективність державного управління визначається високими доходами громадян і прибутками, які отримують власники капіталів, а через систему перерозподілу також державний і місцеві бюджети. Економічний патріотизм має сприяти переходу до суспільного ладу з відкритим доступом і прищвидшеному економічному зростанню України. В основі економічного патріотизму лежать **україноцентризм, проактивність** (готовність діяти на випередження) та **професійність** (передусім стратегічне розуміння суспільно-економічних процесів і закономірностей).

Роль державної політики в економічному піднесенні чи занепаді будь-якої країни визначальна. Економічна відсталість сьогодні породжується переважно пасивною, а часом антиукраїнською державною політикою в умовах панування російської суспільно-економічної моделі та незадовільних темпів трансформації. Відповідно свідомо й активна україноцентрична державна політика, а не принцип невтручання (*laissez-faire*) є фундаментом економічного розвитку. У

жодній країні світу системний економічний стрибок, а з ним і стабільний розвиток не відбулися самі по собі, вони завжди були результатом державної політики в умовах переходу до суспільного ладу з відкритим доступом. Від того, чи спрямована економічна політика країни на активне практичне сприяння підприємцям та підприємництву, залежать і темпи розвитку та рівень життя громадян. Запровадження активної та дієвої державної політики для розбудови потужної економіки передбачає найактивнішу підтримку підприємців і підприємництва, створення для них привабливих умов та стимулів — інституційних, податкових, кредитних, інфраструктурних, регуляторних, соціокультурних тощо.

Одним із найважливіших питань в Україні останніх 25 років стало співвідношення

приватної та державної власності, бо саме через розуміння нюансів цієї проблеми й вирішується хід приватизаційних процесів. Що більше приватної власності, то краще: мають бути приватизовані всі підприємства, які не є визначальними в забезпеченні стратегічних і критично значущих функцій держави.

Коли переважна частина економічного комплексу країни перебуває в приватних руках, тоді роль держави в управлінні особлива: необхідно розділити регуляторні функції держави та функції господарського управління державною і комунальною власністю. Держава та органи місцевого самоврядування мають зберегти тільки першу функцію, а другу потрібно перекласти на професійний підзвітний менеджмент через корпоратизацію державних та комунальних підприємств і залучення приватних співінвесторів.

Р. С.: рухатися швидше за інших

■ насамкінець кілька важливих для розуміння цієї статті зауважень. Викладені тут думки не є відкриттям або чимось невідомим для економістів. Метою написання цього тексту було, з одного боку, інформування зацікавленої та небайдужої до своєї долі громадськості про виклики, які сьогодні постали перед країною з погляду перспектив економічного розвитку. А з другого — дати зрозуміти владі, що громадянське суспільство цілком здатне належним чином оцінити її дії і побачити справжню суть конфліктів та інтересів, які сьогодні загрожують існуванню Української держави як такої. Звісно, радити й оцінювати збоку завжди легше, ніж втілювати в життя та відповідати за досягнутий результат. Ми свідомі цього, проте все ж таки дозволимо собі висловити кілька загальних зауважень і рекомендацій, які, можливо, будуть цікавими й українським урядовцям.

***

Після переходу України до суспільного ладу з відкритим доступом входження до топ-40 країн світу за рівнем ВВП на особу (у 2015 році це щонайменше \$12 тис.) може розглядатись як цілком реалістичний рівень економічного розвитку. Його досягнення поставить Україну за рівнем економічного розвитку та добробуту громадян на один щабель із такими країнами, як Польща, Чехія, Естонія, Литва, Латвія, а з часом і такими, як Велика Британія, Франція, Німеччина, Фінляндія, Ізраїль, Ірландія тощо (топ-20).

Однак варто пам'ятати, що ми маємо зростати значно швидше за інші країни. Якщо матимемо таку саму динаміку, як і розвинені європейські чи азійські країни, то не досягнемо цільового рівня економічного зростання та не наздоженемо їх унаслідок ефекту «низької бази» (кожен відсоток зростання малої економіки становить у грошовому вимірі значно менше, ніж більшої). Для випе-

реджаючого зростання потрібні, по-перше, якнайшвидший перехід до відкритого доступу, а по-друге, максимально активна державна та суспільна підтримка підприємництва і підприємців, які є рушієм економічного розвитку, запровадження змін у виробничій структурі господарського комплексу країни. Темпи економічного зростання безпосередньо залежать від структури національної економіки. «Економіка минулого», у якій домінують низькі технологічні устрої, не в змозі забезпечити **випереджальне** зростання. Україні потрібна така структура економіки, яка забезпечить якнайшвидше досягнення цільового рівня економічного розвитку, перехід від бідності до багатства. «Творче руйнування», яке своєю щоденною працею здійснюють підприємці, є одним із найважливіших чинників у процесі структурної перебудови.

Держава, що прагне структурної перебудови економіки та випереджального економічного зростання, не може й у жодному разі не повинна ставитися однаково до різних галузей і видів діяльності, бо вони мають різний потенціал як джерела розвитку. Є галузі та види діяльності, які здатні вивести країну на якісно нову орбіту економічного зростання, а тому мають бути технологічно, соціально й економічно бажаними для держави. Держава повинна визнавати їх пріоритетними, а громадянське суспільство — підтримувати такі рішення. Необхідно всіляко стимулювати розвиток підприємств і підприємців тих видів діяльності та галузей і виробництв, де: 1) робочі місця мають високу продуктивність праці (дохід у розрахунку на працівника); 2) продукція має високу додану вартість (різницю між вартістю готової продукції та «сировини»); 3) спостерігається дедалі більша віддача (зростання масштабів виробництва приводить до зменшення витрат).

До менш бажаних для держави видів діяльності належать: 1) сировинний бізнес (експорт зерна, мінеральної сировини); 2) трудова еміграція (виїзд на постійне проживання за кордон науковців, IT-фахівців тощо); 3) заробітчання (будівельники, робітники, науковці, що тимчасово виїжджають на заробітки за кордон).

До більш бажаних для держави видів діяльності належать: 1) інтелектуально містке нематеріальне виробництво (інжиніринг, промисловий дизайн); 2) науково містке нематеріальне виробництво (науково-дослідна діяльність тощо); 3) високотехнологічне матеріальне виробництво (військово-промисловий комплекс, аерокосмос, мікроелектроніка, точне машинобудування); 4) легка і харчова промисловість.

Робочі місця на підприємствах різних галузей мають різну цінність не тільки для підприємств і самих працівників, а й для суспільства. Якісні робочі місця характерні для підприємств пріоритетних галузей, вони забезпечують високі прибутки роботодавцям, гідну заробітну плату працівникам, регулярні податкові надходження державі та місцевим громадам.

Держава зобов'язана збирати «ренту» з підприємств сировинних і низькотехнологічних галузей, щоб забезпечити сьогодення, та системно стимулювати створення і розвиток підприємств пріоритетних галузей для цілеспрямованої побудови бажаного майбутнього своїх громадян.

Державне дотування підприємств із певних видів діяльності або галузей із державного бюджету може розглядатися лише як короткостроковий, тимчасовий захід. З року в рік воно руйнує економіку держави, бо відволікає державні ресурси від розвитку пріоритетних галузей. Компенсаторні заходи мають бути замінені стимулювальними: підтримувати треба не найслабші галузі, а найперспективніші підприємства і підприємців, які здатні швидко витягти економіку на якісно новий рівень.

В умовах обмеженості ресурсів потрібно спрямовувати зусилля не тільки на пріоритетні галузі, а й на конкретні виробництва.

Ставлення до підприємств-резидентів з українським чи іноземним капіталом має бути однаковим і не повинно впливати на державне стимулювання. Принциповими є вид діяльності, його належність до пріоритетних в Україні. У разі конкуренції ТНК із місцевими олігархами неприпустима проста заміна одних іншими. Фінансові вливання міжнародних фінансових інституцій, скеровані не адресно в масштабні інвестиційні проекти та реформи, а на «латання бюджетних дірок» і проїдання, — це «риба замість вудочки». Така «допомога» тільки маскує та прищвиджує деградацію української економіки, формуючи нову приховану форму колоніальної залежності. Найкращим варіантом міжнародної фінансової допомоги могли б бути спільні

розробка й реалізація масштабного плану підтримки підприємництва та підприємців в Україні за досвідом Німеччини (1950-ті) чи Польщі (1990-ті).

* * *

Сучасна світова економіка об'єднує глибоко пов'язані між собою національні економіки, і в цьому сенсі вона глобальна. За таких умов криза в низці визначальних економік неминуче стає світовою економічною кризою. Регулювання глобальної економіки та уникнення світової економічної кризи покладені на міжнародні фінансові інституції, зокрема на Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світову організацію торгівлі. Звідси й вимоги останніх до економічної політики урядів: жорстка монетарна політика, лібералізація валютного курсу, зовнішніх зв'язків та ціноутворення. Слід зауважити, що ці вимоги поширюються на економіки як високорозвинених держав: США, країн Європейського Союзу, Японії, так і тих, що розвиваються чи здійснюють економічні перетворення. Дотримання державами цих вимог саме по собі не створює чинників для розвитку економіки чи її деградації. Вони мають рамковий характер й окреслюють певні межі для регулятивних заходів. Та в цих межах економіки, які регулюються виходячи з національних інтересів, мають умови для тривалого безкризового розвитку. А «ситуативно регульовані» чи олігархічні приречені на безперервний занепад. Причому нижньої точки їхнього падіння, на думку багатьох видатних економістів, фактично немає.

Тому, якщо ми творимо економіку України як частину світової, мусимо рахуватися із фактом взаємодії з МВФ, СБ і СОТ як із об'єктивною реальністю. Проте уряд має в межах такої взаємодії можливість та обов'язок здійснювати позитивні економічні перетворення.

Підприємства «нової економіки», а також нові виробництва повинні сплачувати значно нижчі податки, ніж сировинні та наявні низькотехнологічні виробництва. Вони також мають бути меншими, ніж ті, що діють для такого бізнесу в інших країнах.

Так само в митній політиці доцільно обкласти високими ставками сировинний та низькотехнологічний експорт, мінімізувати мита на експорт високотехнологічної продукції, звільнити від імпорتنих мит увезення в Україну виробничого й наукового обладнання.

У кредитній політиці держава повинна забезпечити кредитування підприємств пріоритетних видів діяльності, зокрема довгострокове інвестиційне, у національній валюті під мінімальні відсотки (умовно під 1% річних). Підприємці з інших галузей (не пріоритетних на сьогодні) теж повинні мати якісний доступ до кредитування.

Ставлячи за мету прищвидшений і збалансований розвиток, підтримуючи підприємництво ■

ініціативу, держава має в межах відкритого доступу забезпечувати недискримінаційний доступ до інвестиційних та інших можливостей малим і середнім підприємствам. Свідома підтримка малого та середнього підприємництва — запорука здорового, динамічного й успішного розвитку від бідності до багатства.

Ринкове регулювання в економіці може ефективно працювати в «автоматичному режимі» лише за умови дотримання правил, які встановлює правова система держави. Законодавчо мають бути реально захищені принципи ринкової економіки: свобода підприємництва, свобода від втручання, свобода об'єднань, свобода договору, свобода конкуренції. Невід'ємними функціями держави є захист від незаконного втручання приватних осіб і держави, посилення конкуренції, регулювання економічних процесів для захисту суспільних інтересів і зменшення нерівності.

Ринкова економіка не панацея від усіх людських слабостей та господарських незгод. Вона також може породжувати несправедливість у розподілі матеріальних благ. Однак ефективна держава, яка дбає про національні інтереси та захищає своїх громадян, повинна мати механізми для коригування несправедливості правовими засобами (оподаткуванням, пенсійним забезпеченням, страхуванням, охороною праці, бюджетними дотаціями малозабезпеченим тощо).

Протиставлення ринкової конкуренції та економічних важелів впливу, з одного боку, та адміністративних і нормативно-регулятивних заходів уряду — з другого, має надуманий характер. У реальній практиці вони є взаємодоповнюваними. Хоч би якими засобами було реалізоване правильне рішення, прийняте на підставі економічних розрахунків і науково обґрунтованих прогнозів, воно додасть економіці доходів і працюватиме на її розвиток.

***

Відновивши 1991 року незалежність, Україна розпочала перехід від одного історичного ладу до іншого: від колишньої російської колонії («недержави») до сучасної національної держави; від уламка «єдиної общности» до української політичної нації; від закритого тоталітарного ладу, у центрі якого партійні вожді (а згодом олігархи), до відкритого демократичного суспільного устрою, у центрі якого благополуччя людини; від уламка господарського комплексу та неринкової, адміністративно-командної економіки СРСР до національного господарського комплексу й сучасної ринкової економіки країни з усебічно розвиненим підприємництвом; від суспільного ладу із закритим доступом до суспільного ладу з відкритим доступом.

Процес «творчої руйнації» старого історичного ладу й творення нового виявився довгим, важким і неоднозначним, що й не дивно, зважаючи на масштаби трансформації та практичну відсутність на початок переходу

головного суб'єкта їх здійснення — сформованої української нації — і цілеспрямовані анти-українські дії сусідньої ядерної держави та її п'ятої колони всередині країни.

Тому, коли ми хочемо знайти відповідь на запитання «Чи пройшли ми точку неповернення?» або «Які реформи потрібно здійснити, щоб Україна не перетворилася на failed state?», потрібно насамперед **оцінити, на якому рівні відбувається формування головних передумов** переходу до суспільного ладу з відкритим доступом, **і визначити тенденції** їх формування. Бо передумови, з одного боку, акумулюють у собі суспільні трансформації та перетворення і є «предтечею» переходу до відкритого доступу, а з другого — і самі є ключовими реформами, здійснення яких забезпечить від повернення в похмуру минуле чи від перетворення на failed state.

Як уже зазначалося, є три головні передумови для переходу України від нинішнього ладу із закритим доступом до суспільного ладу з відкритим доступом:

- 1) ефективна Українська держава, верховенство права та відповідальне державне управління;
- 2) розвинене громадянське суспільство, самоврядування та самоврядність;
- 3) стала політика максимального сприяння неолігархічному бізнесу та розвитку підприємництва.

Експертна оцінка нинішнього рівня цих передумов та тенденцій їх розвитку (позитивно, нейтрально, негативно) за шкалою від 0 до 100, де 0 — цілковита відсутність явища, 100 — цілковита його наявність, 50 — точка рівноваги, 75 — точка неповернення, показала таке:

- 1) перша передумова — «ефективна Українська держава»: оцінка нинішнього рівня передумови для переходу до відкритого доступу — 60, тенденція розвитку нейтральна;
- 2) друга передумова — «громадянське суспільство»: оцінка 77 із позитивною тенденцією розвитку;
- 3) третя передумова — «сприяння підприємству»: оцінка рівня реалізації передумови — 44 із негативною тенденцією розвитку.

Таким чином, **точку неповернення ми поки що не пройшли, і найпроблемнішими ланками для її проходження є неефективна Українська держава та нерозвинений, загнаний у кут український бізнес.**

Вищий за точку неповернення рівень другої передумови — розвинене громадянське суспільство — та позитивна тенденція розвитку громадянського суспільства дають надію, що саме ця складова, залишаючись головним рушієм суспільних трансформацій, потягне за собою інші передумови й точку неповернення буде подолано.

Як скоро, залежить від кожного з нас. **■**